

Inleiding

Schuivende panelen

We leven in een tijd van schuivende panelen, zoals het heet. En inderdaad vinden op de meest uiteenlopende terreinen van de moderne samenleving ingrijpende veranderingen plaats. In de politiek bijvoorbeeld, waar de voorheen vrij duidelijke scheidslijnen tussen de politieke partijen aan sterke vervaging onderhevig zijn en de kiezers massaal zijn gaan 'zweven'. Niet minder geldt dat voor het maatschappelijke veld, waar gevestigde bedrijven door de interneteconomie en het veranderde koopgedrag het veld voor online winkels moeten ruimen, waar de wereld van de arbeid door de opmars van het flexwerk sterk van karakter veranderd is, waar muziek- en kunststijlen als kometen omhoog schieten, maar net zo snel weer verdwijnen, enzovoort. Het samenlevingsproces, kortom, is 'vloeibaar' geworden, om met de socioloog Zygmund Bauman te spreken¹.

Het is dan geen wonder dat deze ontwikkeling ook aan het geestelijke domein (en daarover gaat dit boek) niet voorbijgegaan is. Ook hier zijn de traditionele kaders aan min of meer sterke erosie onderhevig. De kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties verliezen steeds meer terrein, en waar confessionele organisaties zoals scholen, vakbonden en omroepverenigingen zich weten te handhaven gaat dat vaak ten koste van hun profiel. Grote groepen mensen voelen zich blijkbaar niet meer aangesproken door de traditionele verhalen en rituelen. Zo is de Rooms-Katholieke mis al vele malen als 'hocuspocus' (Kristien Hemmerechts) en 'stoffige poppenkast' (Gerard Reve) betiteld. Maar ook de godsdienstoefeningen en bijeenkomsten van andere denominaties maken op steeds meer mensen een niet meer herkenbare indruk. Ook in religieus en wereldbeschouwelijk opzicht zijn velen met andere woorden aan het zweven geslagen, los geraakt

1 Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge 2017 (2000).

van hun traditionele wortels, zonder vaak al een nieuwe verworteling gevonden te hebben.

Niet weinigen laten het daarbij. Zij leven eenvoudig het leven van alledag, van werk en plezierig doorgebrachte vrije tijd, zonder behoefte te hebben aan diepere bezinning – misschien ook uit een soort vrees dat dat het leven dan wel eens moeilijker zou kunnen maken en hen met lastige vragen zou kunnen confronteren. Het kan ook zijn dat er ergens in een hoekje nog een restje besef van iets ‘hogers’ achtergebleven is, waar dan op teruggegrepen wordt als de rustige dagelijkse gang der dingen verstoord wordt door ernstige ziekte, de dood van een geliefde, een ongeluk dat het leven overhoop gooit of welk ingrijpend gebeuren ook.

Maar vele anderen kunnen en willen het niet laten zitten bij het vacuüm dat ontstaan is doordat hun vroegere overtuigingen en leefwijzen voor hen niet langer geloofwaardig zijn. Zij gaan op zoek naar nieuwe vormen van levensoriëntatie of ‘zingeving’, omdat het leven zonder visie of diepgang wel erg plat en kaal zou worden. Zo hebben we dat bonte landschap van geestelijke stromingen gekregen: naast de verschillende christelijke denominaties (die wel in ledental teruggaan, maar nog steeds een aanzienlijke aanhang hebben en waarvan sommige, met name de migrantenkerken, een groei vertonen), de verschillende versies van de Islam (zoals het soefisme), van het jodendom, het boeddhisme, het hindoeïsme, verder stromingen zoals de antroposofie, theosofie, het religieus humanisme, de Bahai, transcendente meditatie, enz.

Er is ‘meer’

Een term die in dit verband vaak valt, is ‘spiritualiteit’. Een eerste omschrijving zou kunnen zijn – ik kom er nog uitvoeriger op terug – een leefwijze die vanuit een visie wordt aangestuurd, leven uit een ideële inspiratie, uit een levensconcept dat men zich innerlijk eigen gemaakt heeft en nu in de vorm van een bepaalde levenshouding praktiseert. Dat kan op heel verschillende wijze nader worden ingevuld. Maar hoe ook nader ingekleurd wordt deze queeste geleid door een besef dat er ‘meer’ is dan de gewone werkelijkheid van alledag.

Sinds haar ontstaan heeft de filosofie zich op dat 'meer' bezonnen. Steeds is zij niet bij de oppervlakte van de verschijnselen blijven staan, maar heeft zij daarachter naar de diepere aard van de dingen teruggevraagd. Zo heeft zij de natuurlijke werkelijkheid op haar fundamentele kenmerken proberen te peilen (wat is materie, leven, licht 'nu eigenlijk?'), maar evenzeer getracht de essentie van de morele en politieke fenomenen te achterhalen (wat is vrijheid, rechtvaardigheid, democratie enz. 'nu eigenlijk?'). Datzelfde heeft zij ook met de grondprincipes van ons kennen gedaan (wat is waarheid, geldigheid, rationaliteit 'nu eigenlijk?'). Die vraag, wat de verschijnselen naar hun aard 'nu eigenlijk' zijn, zou men als de filosofische vraag bij uitstek kunnen beschouwen.

Daarmee is dus meteen gezegd dat de filosofie de dingen niet onbezien voor lief neemt maar ze op hun diepere aard en achterliggende principes bevraagt. Filosofische bezinning komt daar op, waar de fenomenen hun vertrouwde gezicht verloren hebben. Waar met andere woorden een zekere vervreemding is ingetreden ten opzichte van datgene wat als 'normaal' gold, waar het oude en vertrouwde barsten en sleetse plekken is gaan vertonen en men zich nu op zijn houding tegenover de dingen moet beraden. Filosofie, kortom, is geboren uit het besef dat de dingen niet bleken te zijn wat ze leken te zijn – Plato en Aristoteles spreken in dat verband van verwondering, maar het heeft vaak meer iets van bevreemding of zelfs verbijstering. Kortom komt filosofie daar op waar men noodgedwongen en vaak met pijn in het hart afscheid van het bekende en vertrouwde heeft moeten nemen. Niet voor niets placht mijn leermeester Helmuth Plessner dan ook te zeggen dat smart het oog van de geest is. En evenmin is het toevallig dat de filosofie vooral floreert in tijden van maatschappelijke en culturele verandering en verwarring, wanneer mensen naar nieuwe vormen van levensoriëntatie omzien.

Het is dan allerminst verwonderlijk dat velen onder die omstandigheden, nu de oude verhalen hun geloofwaardigheid verloren hebben, bij de filosofie uitkomen. Hun queeste is immers uit dezelfde aanleiding geboren als de filosofie zelf, misschien moet men zelfs zeggen dat die zoektocht zelf filosofisch van aard is. Hun zoeken cirkelt in feite om dezelfde vragen als waar het in de filosofie uiteindelijk altijd om gegaan is, 'eeuwige vragen' zoals die naar het vanwaar en waarheen van ons leven, naar onze eigenlijke identiteit, naar de herkomst van het kwaad in de wereld, en niet in de laatste plaats naar het waarom en waartoe van onze aanwezigheid hier,

de vraag dus naar de zin en bestemming van ons bestaan of ook van de werkelijkheid als geheel², vragen waarvan we de sleutel tot een antwoord zijn kwijtgeraakt. Steeds weer zijn die vragen startpunt van menselijke bezinning geweest. Een prachtig voorbeeld levert een middeleeuwse spreuk, waarin een reeks van die vragen bijeen staat:

Ich komme, ich weiß nicht woher,	Ik kom, ik weet niet waar vandaan,
Ich bin, ich weiß nicht wer,	Ik ben, ik weet niet wie,
Ich sterb', ich weiß nicht wann,	Ik sterf, ik weet niet wanneer,
Ich geh', ich weiß nicht wohin,	Ik ga, ik weet niet waarheen,
Mich wundert's, dass ich fröhlich bin ³ .	Ik verbaas mij erover dat ik vrolijk ben.

Tussen filosofie en spiritualiteit bestaat zo gezien een duidelijke affiniteit (zonder overigens samen te vallen), omdat beide zich op de verdieping en verheffing van het menselijk bestaan richten. De filosofie, ofwel met de Nederlandse aanduiding 'wijs-begeerte', ontleent daaraan zelfs haar naam: liefde voor of verlangen naar wijsheid. Dan zou men dus verwachten dat er van de kant van de filosofie ruimschoots aandacht voor het fenomeen van de spiritualiteit zou zijn. Dat blijkt echter geenszins het geval te zijn, in ieder geval niet voor de hoofdstroom van de moderne en hedendaagse wijsbegeerte. Ook daarvoor blijkt op te gaan wat van de politiek (en de literatuur en kunst) gezegd wordt, namelijk dat iedere tijd de politiek krijgt die hij 'verdient', d.w.z. die bij hem past. Hetzelfde geldt voor de filosofie, te weten dat zij uitdrukking van het geestesklimaat van de tijd is. In het geval van de moderne filosofie is dat dus het geestesklimaat van de moderniteit. Daarvoor worden in de latere middeleeuwen de grondslagen gelegd met de opkomst van de steden en hun cultuur. Deze ontwikkeling, een sociaal-culturele aardverschuiving, krijgt haar beslag dan in de vroegmoderne tijd, vanaf de zeventiende eeuw. Het roer in de samenleving wordt dan overgenomen door de zogeheten derde stand, d.w.z. de (grote) burgerij met haar op de realiteit van het dagelijkse leven (nijverheid en handel)

2 Zo schrijft de Pools-Engelse filosoof Kolakowski dat "van alle traditionele thema's waarmee de filosofie zich bezig houdt, (...) dit wel het allertraditioneelste (is): de vraag naar de 'zin van het leven'". *De mens zonder alternatief*, Moussault, Amsterdam 1968, 173.

3 Geciteerd bij K. Jaspers, *Chiffren der Transzendenz*, Piper, München 1970, 12.

gerichte mentaliteit, door Charles Taylor dan ook treffender gekenmerkt als 'the affirmation of ordinary life', de bevestiging van het gewone leven⁴.

De filosofie van het gewone leven

Welnu, de filosofie van de moderne periode is de filosofie van het gewone leven, van de manier van denken en ervaren die daar heerst. Geen hoogvliegende speculatie meer, maar je houden aan de feiten van de alledaagse ervaring. Vandaar dat de moderne filosofie de metafysica, het denken over datgene wat voorbij de directe zintuiglijke ervaring ligt (zoals God of de ziel), vaarwel gezegd heeft. En dat zij zich sterk oriënteert aan de moderne wetenschap, vooral de natuurwetenschap, als de methodische verkenning van de zintuiglijk toegankelijke werkelijkheid. In die zin is zij zoals gezegd exponent van het moderniseringsproces en het daarbij ontstane geesteklimaat, ik kom hier nog nader op terug.

Blikvanger van deze ontwikkeling is de Verlichting met haar overtuiging ('geloof') dat met behulp van de rede de gehele werkelijkheid in kaart gebracht en transparant gemaakt kan worden. Op basis daarvan zou dan het menselijk bestaan zowel individueel als collectief op ideale wijze worden ingericht. Deel van deze exercitie was een grootschalige opruiming van alle schijnkennis en vooroordelen, die tot dan toe de mensheid gevangen gehouden hadden. De moderne filosofie heeft dan ook in het teken gestaan van een grootscheeps ontmantelings- en deconstructiedenken. Zo kreeg Kant, om slechts dit voorbeeld te geven, de ere naam (?) van 'Allzermalmer', alvermorzelaar. Dat ontmantelingsproces is echter door een immanente logica steeds verder gegaan. Niet alleen zijn de overtuigingen en praktijken die oorspronkelijk het mikpunt waren daaraan ten offer gevallen, zoals traditionele religieuze en politieke ideeën en bijbehorende institutionele structuren, bijvoorbeeld die van het koningschap bij de gratie Gods. Maar allengs bezweken alle zogenaamde 'grote verhalen' aan een penetrante kritiek, zelfs de kroonjuwelen van de Verlichting, de wilsvrijheid, de morele autonomie, de rationele fundering van de waarden

4 Ch. Taylor, *Sources of the Self*. Cambridge University Press, Cambridge 1989, Part III, 211vv. Zie ook *De ontdekking van het dagelijks leven, van Bosch tot Bruegel*, Tentoonstellingsboek Museum Booymans 2015.

en uiteindelijk zelfs de eigenstandigheid en autonomie van de rede zelf. De spons van de kritiek is over alles heengegaan waar mensen in geloofd hebben. Achtereenvolgend werden God, de mens, de kunst, de politiek, de utopie etc. dood verklaard en zijn wij op die manier met een geestelijk en sociaal maanlandschap achtergebleven, waarin nog maar moeilijk te leven en te ademen valt.

De twee gezichten van de filosofie: visie en kritiek

Door zich op die manier overwegend met kritiek te identificeren, oorspronkelijk in de mening dat de positieve richting wijzende ideeën dan ‘vanzelf’ wel zouden verschijnen en later zelfs dat niet meer, heeft de moderne filosofie zich ver van haar oorsprongen verwijderd. Van haar gerichtheid op wijsheid is weinig overgebleven, terwijl het daar steeds wel om te doen was. Zoals gezegd was zij de onderneming om in een tijd waarin oude zekerheden gesneuveld waren een nieuw geloofwaardig zicht op de dingen (op de mens, de samenleving en de werkelijkheid als geheel) te ontwikkelen waaruit weer geleefd kon worden, zowel individueel als in gemeenschapsverband. De filosofie, zo verstaan, was een delicate verbinding van een visionair en een kritisch moment – men zou hier het beeld van een ellips met twee brandpunten kunnen hanteren die samen de gehele figuur bepalen. Inderdaad heeft zij, of het nu Plato, Aristoteles, de Stoa, de neoplatonici enz. betreft, een werkelijkheidsbeeld ontworpen waarbinnen de mens zich weer kon positioneren en waaraan hij richtlijnen voor de inrichting van zijn bestaan kon ontleen.

Tegelijk is de filosofie de wil niet uit illusies te leven, hoe draaglijk en comfortabel die het bestaan ook zouden maken. Daarom is zij de bereidheid ermee rekening te houden dat de dingen toch anders liggen dan wij denken en vooral wensen. Het is de bereidheid ook de diepste gewortelde overtuigingen op het ijs te leggen om ze te laten toetsen. Filosofisch weten, en dat is de kritische component naast de visionaire, wordt daarom aanhoudend begeleid door het besef van de fundamentele betwijfelbaarheid van onze opvattingen. Steeds terugkerend thema van de filosofiegeschiedenis is dan ook de verbinding van weten en niet-weten, de aanduiding van het filosofisch weten als een wetend niet-weten, een ‘docta ignorantia’.

Beide momenten, het weten en het niet-weten, ofwel het visionaire en het kritische moment, zijn dus in de filosofie (nogmaals naar haar oorspronkelijke bedoeling) verdisconteerd. Als eerstgenoemd moment in de hoofdstroom van de moderne filosofie verduisterd geraakt is en zij zich overwegend op haar kritische component teruggetrokken heeft, zet zij zichzelf bij de in bredere kring levende zoektocht naar oriëntatie buiten spel en laat het terrein over aan het vrije aanbod op de markt van zingeving en verdieping. Zij dreigt dan opnieuw de boot te missen, zoals zij dat ook gedaan heeft met het natuur- en milieuprobleem. Ondanks het feit dat steeds meer tot het algemene bewustzijn begint door te dringen dat er iets grondig mis is met de relatie van ons mensen met de natuur, blijft het leeuwendeel van de filosofische beschouwingen gefocust op de mens en zijn aangelegenheden. Terwijl het probleem ten diepste is dat de mens zich in de moderne tijd buiten en boven de natuur geplaatst heeft en zichzelf als enige een inherente waarde heeft aangemeten. De moderne filosofie in haar obsessieve gerichtheid op de mens zelf⁵ is daarvan de uitdrukking met als pendant dat de natuur grotendeels tot restcategorie of non-issue verschrompeld is. De urgentie van het probleem zou daartegenover aanleiding moeten zijn een nieuwe filosofische kijk op de natuur te ontwikkelen, *waarbinnen* de mens opnieuw zijn plaats toegewezen krijgt, met alle implicaties van dien⁶. Zolang de filosofie, enkele uitzonderingen daargelaten, echter in haar natuurvergetelheid blijft hangen, zal zij nauwelijks een zinvolle bijdrage aan het debat over een andere, werkelijk duurzame verhouding van de mens met de natuur kunnen leveren. Een gemiste kans dus.

Om iets soortgelijks nu niet met het in brede kringen levende zoeken naar spirituele verdieping te laten gebeuren, pakt dit boek die handschoen op. De invalshoek is dus wat vanuit de filosofie (als kritisch wijsheidsstreven opgevat) over spiritualiteit te zeggen valt. En dan niet alleen vanuit een buitenstaanders- maar ook vanuit een deelnemersperspectief. Waarbij de vraag dus is of filosofie zelf een spirituele dimensie kan hebben en hoe dat eventueel te denken is. Daarbij zal, zoals duidelijk zal zijn, zonder

5 Denk aan de bekende uitspraak van Alexander Pope: "The proper study of Mankind is Man." An Essay on Man, in: *Poetical Works* (ed. H.F. Carry), Routledge, London 1870, p. 225. Alleen de mens is het dus werkelijk waard bestudeerd te worden.

6 Zie daartoe mijn studie *De symfonie van de natuur. Tableau van een kleurrijke en creatieve werkelijkheid*, Gompel&Svacina, Oud-Turnhout/Den Bosch 2020.

veronachtzaming van het kritisch moment van de filosofie, vooral ook haar visionair moment aangesproken en getriggerd moeten worden.

De stelling die ik in dit boek nader wil onderbouwen, is dat er momenteel weer alle reden is om ons van de filosofie uit positief met het fenomeen van de spiritualiteit bezig te houden. Ik meen namelijk dat we de koudwatervrees met betrekking tot spiritualiteit en religiositeit, die filosofen lang bevangen gehouden heeft, enigszins aan het overwinnen zijn – misschien nog niet meer dan enigszins, maar toch. Een reeks ontwikkelingen in de meer recente filosofie, waarover later meer, betekenen dat lang gehuldigde blokkades voor een meer positieve instelling ten opzichte van spiritualiteit en zingeving hun plausibiliteit aan het verliezen zijn. Er komt met andere woorden ruimte voor een meer ontspannen houding ten opzichte van die fenomenen. Dat betekent in de lijn van de kritische dimensie van de filosofie echter geenszins dat nu ‘anything goes’. Allerlei vormen van wat onder de vlag van spiritualiteit en religiositeit vaart, zullen ook bij een meer welwillende houding op dit stuk de toets der kritiek niet kunnen doorstaan. Het aftasten van die grenzen is onderdeel van de hierna volgende beschouwingen.

De gedachtegang in dit boek is opgehangen aan twee hoofdvragen:

1. Hoe staat de filosofie tegenover het spirituele verschijnsel, welke duiding geeft zij ervan?
2. Bezit de filosofie zelf een spirituele dimensie?

Deze twee vragen zijn uitdrukking van een verschillend perspectief op de ter discussie staande zaak, het spirituele fenomeen dus. Bij de eerste vraag neemt de filosofie een buitenstaanderspositie in. Zij neemt het overdachte fenomeen als gegeven aan en beoogt er dan vanaf de zijlijn een duiding van te geven. Datzelfde doet zij met een veelheid van verschijnselen, of beter: met ‘alle gewesten van het zijn’. Om een voorbeeld te geven probeert zij te achterhalen waar het in de wiskunde nu eigenlijk om gaat: wat haar specifieke object is en wat de bijbehorende methode ter ontsluiting daarvan. Bij die exercitie beoefent zij dus niet actief het wiskundig handwerk, begeeft zij zich niet op het speelveld, maar tracht te ontcijferen waar het daar naar de aard ervan om gaat. Bij deze activiteit, die uiteraard een grondige kennis van het domein in kwestie vereist, neemt de filosofie dus een meta-standpunt ofwel toeschouwerspositie in, committeert zij zich niet inhoudelijk aan de zaak.

Iets dergelijks geldt voor haar bemoeienis met de natuurwetenschap, de biologie, het recht, de politiek, de kunst, de moraal, de religie enz. Steeds betreft het een poging om te achterhalen wat naar de essentie ervan de aard van het betreffende domein van werkelijkheid is en de daarbij passende manier ter explicatie daarvan. In het geval van dit boek is dat dus het spirituele fenomeen.

Bij de tweede vraag daarentegen begeeft de filosofie zich wel op het speelveld en participeert zij ook actief aan het daar bedreven spel, neemt zij met andere woorden de participantenhouding aan. Dat levert dus een ander concept van filosofie op dan wanneer zij alleen als een afstandelijke, koel logische activiteit wordt opgevat, zoals vaak het geval geweest is en nog steeds in bredere kring is. Ik meen dat met een beroep op de idee van de filosofie als wijs-begeerte en op de filosofische traditie filosofie naast dat afstandelijke, objectiverende moment niet minder een moment van commitment bezit, van zich actief met een zaak identificeren en zich daarvoor in leefwijze en denken inzetten. Ik denk dat een filosoof als filosoof au sérieux nemen betekent zijn of haar leven en denken als samenhangende zaken te beschouwen. Filosofie is dan niet iets wat men op bepaalde tijden van de dag beoefent, om daarna de deur achter zich dicht te trekken en andere dingen te gaan doen. Filosofie, met andere woorden, is een leefwijze en doordeesemt het hele bestaan als een gist. Dit 'existentiële' moment had Jaspers op het oog, toen hij een filosofische overtuiging als een 'wijsgerig geloof'⁷ aanduidde, iets waar je voor gaat, eventueel met inzet van je leven, zoals Giordano Bruno deed die om reden van zijn overtuigingen op de brandstapel belandde, dit in tegenstelling tot Galilei die bereid was zijn opvattingen te herroepen. Immers, voor wetenschappelijke ideeën sterf je niet. Dat neemt, om te herhalen, niet weg dat filosofie een spannende aangelegenheid is, in beide betekenissen van uiterst boeiend en vol spanning tussen de beide componenten van kritische afstandelijkheid en overtuigd commitment – eerder kenmerkte ik de filosofie daarom als een ellips met de beide brandpunten van een kritisch en een visionair moment. Die beide momenten spiegelen zich in de twee hoofdvragen waaraan de beschouwingen in dit boek zijn opgehangen.

7 Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, Piper, München 1954.